

**О. Ткаченко, канд. філол. наук,
доц.**

ОБРАЗ КАЇНА У ТВОРЧОСТІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА ТА ПАНТЕЛЕЙМОНА КУЛІША

Вічний образ світової літератури, Каїн є одним із найпопулярніших персонажів українського письменства ще від давньоруської доби. До художніх прочитань цього образу вдавалося чимало вітчизняних класиків (К.Туровський, С.Оріховський, М.Смотрицький, Г.Сковорода, Г.Квітка-Основ'яненко, І.Франко, Леся Українка, О.Кобилянська, В.Сосюра, П.Тичина, М.Рильський, Є.Маланюк, І.Багряний, О.Довженко, Д.Павличко, Б.Олійник, Ю.Андрухович, О.Забужко тощо), не оминули його у своїй творчості Тарас Шевченко та Пантелеймон Куліш.

У Шевченковій ліриці натрапляємо на образ Каїна лише в поодиноких випадках, зазвичай поет не відходить від усталеного, пов'язаного з

церковною традицією, тлумачення цього образу як архетипу найбільшого злочинця. Каїн згадується у вірші Тараса Шевченка —N.N. (О думи мої! О славо злая!)" (1847 р.), де йдеться про нерозбірливість слави, яка увінчує і злочинців, і святих:

О думи мої! О славо злая!
За тебе марно я в чужому краю
Караюсь, мучуся... але не каюсь!..
Люблю, як щиру, вірну дружину,
Як безталанну свою Україну!
Роби, що хочеш, з темним зо мною,
Тільки не кидай, в пекло з тобою
Пошкандибаю.....

.....
Ти привітала
Нерона лютого, Сарданапала,
Ірода, Каїна, Христа, Сократа,
О непотребная! Кесаря-ката
І грека доброго ти полюбила
Однаковінько!.. Бо заплатили.
А я, убогий, що принесу я?
За що сірому ти поцілуєш?
За пісню-думу?.. Ой гаю, гаю,
Й не такі, як я, дармо співають [12, 36].

У поезії —N.N. (О думи мої! О славо злая!)" слава є амбівалентним образом, вона дволика: велична й омріяна, але водночас нерозбірлива й продажна: —У шинку покритка, а люде п'яні!". Провідний мотив пізньої лірики Шевченка – туга за славою, яка забарилася, максимально загострений завдяки використанню негативних персонажів, увінчаних

—непотребною". Каїн виступає у вірші символом поганої, а відтак марної слави. Особливо щемко мотив запізнілої слави в творчості Шевченка звучить через особисту невлаштованість митця – відсутність сім'ї, справжньої домівки; на схилі віку поетові здається, що слава – єдине, на що він ще може сподіватися, єдиний шанс, який залишила доля в його самотньому й неприкаяному житті.

Каїн як братовбивця, згубник невинної душі постає в Шевченковій poemі —Москалева криниця" (1857 р.). Старий варнак розповідає про свої страшні злочини й врешті розкриває їхню потаємну причину:

А тепер уже, он бачиш,
Доходить до чого.
Що я стратить наміряюсь
Максима святого.
Отаке-то! А за віщо?
За те, за що Каїн
Убив брата праведного
У світлому раю [12, 64].

Шевченко натякає тут на мотив Каїнового злочину – натяк цілком очевидний для поетових сучасників, людей уцерковлених, і затемнений для теперішнього, найчастіше позацерковного читача. Йдеться про богословську інтерпретацію першого братовбивства на землі, скошеного, як навчав церква, через заздрість. Саме цей смертний гріх спонукав антигероя знищити родинне щастя Максима, а згодом убити і його самого. Якщо на варнака в поемі накладається образ Каїна, то Максим асоціюється з Авелем – Шевченко тонко підкреслює це за допомогою епітетів святості: —Преблагий був муж на світі /Максим отой, сину" [12, 63], —Отакий-то муж праведний /Був він на сім світі" [12, 63], і врешті: —Вхопив його та й укинув /Максима святого /У криницю..." [12, 64].

У Шевченковій прозі Каїн опосередковано присутній в повісті —Художник". Тарас Шевченко згадує сюжет програми Академії мистецтв на другу золоту медаль: —Адам и Ева над трупом своего сына Авеля" [11, 277]. Шевченко виявляє тут притаманний класицизмові догматизм і сувору обмеженість у виборі тем і сюжетів – лише з античної та біблійної міфологій.

На відміну від Тараса Шевченка в Панька Куліша Каїн є одним із найулюбленіших персонажів і проходить через усю його творчість. До того ж письменник надає цьому образу не лише традиційних, а й цілком самобутніх значень. Найперше, у творчості Куліша Каїн фігурує як біблійний архетип заздрості і братовбивства, наприклад, у поемі —Великі проводи" (1862 р.):

Вельможний рід Рарожинських

Початку не має:

Як розжився, збагатився –

Ніхто не зазнає.

Може, ще тоді, як Каїн

Завидував брату,

Судила їм сліпа доля

Здобичу багату.

Може, предки умочали

В людській крові руки...

Забули те, занедбали

Вельможні унуки [7, 116].

Крім заздрості та вбивства образ Каїна несе тут ще один, додатковий сенс – за його допомогою в поемі визначається біблійний хронотоп: йдеться про початок людського роду та перший злочин на землі.

Кілька разів Каїн згадується в поетичному пасквілі —Куліш у пеклі: Староруська поема Панька Небрехи" (1890-1896 р.). Куліш використовує міфологічний мотив мандрів потойбічним світом для зведення рахунків зі своїми живими й мертвими сучасниками. Головна ідея поеми розкривається через протиставлення: —любий Олелькович" – —лукавий мир". Безборонно вихвалити себе самого й гудити на всі заставки інших Кулішеві допомагає дешифрація самоіронії та маска вигаданого автора-оповідача Панька Небрехи, що створює ілюзію безсторонності, неупередженої й правдивої оцінки.

Структура —Пісні першої" поеми ритмічна: в ній тричі повторюється цикл,

об'єднаний спільним зачином: —Mors морснула його косою" (—Морснула Mors") та риторичною фігурою – анафорою —I...". Крім того в кожному з циклів прямо чи опосередковано наявний образ Каїна. За сюжетом, відірваний від тіла Кулішевої душі стають байдужими всі прижиттєві тривоги й проблеми, вороги й —друзьяки", яким, однак, він дає нищівні оцінки:

XVIII

Байдужен їй і Каменецький,
Природний єзуїт-земляк, Підлиза-
прасол кролевецький, Душею
ласий потурнак;
І тульський писар, що з ним гризся,
Покіль пройдисвітом зробився
І став з підбрехача панком.
Тоді мов браттє обнялися,
Мов чорт із бісом понялися
Або хан з Хмелем-козаком [7, 391].

Ці рядки викривають двох людей з близького оточення письменника, його колишніх однодумців і співробітників, завзяттям та працею яких трималася Кулішева друкарня в Петербурзі. Свого часу Панько Омелькович рекомендував їх як людей —високої душевної чистоти" [8, 208]. Перший із них, названий на прізвище, – Данило Семенович Каменецький (1830-1881) був близьким і відданим другом Куліша, його —вірним списом" [10, 133]. Поет зв'язався йому в своїх особистих, часто-густо драматичних переживаннях, траплялося й таке, що страхав самогубством, признаючи розпорядником майна за своєю духівницею. Найголовнішою, однак, була професійна співпраця Куліша і Каменецького. Як вже мовилося, Данило Семенович працював у поетовій друкарні: був і редактором, і бухгалтером, і секретарем, і продавцем; він особисто причетний до видання —Роздумів про Божественну літургію" Гоголя, Шевченкового —Кобзаря", —Народних оповідань" Марка Вовчка... Як відомо, Куліш погано вживався з людьми, що ж до Каменецького, то поет закидав йому зраду – по кількох роках відданої праці він звільнився з Кулішевої друкарні й перейшов на державну службу; істотною причиною розриву також були фінансові непорозуміння, зокрема щодо виторгу за Гоголівські —Роздуми..." [8, 209-210]. Все це дало Кулішу підстави вважати колишнього товариша перекінчиком і користолобцем (—душею ласий потурнак"). Данило Каменецький, як і Пантелеймон Куліш, був уродженцем Глухівського повіту, що на Чернігівщині (нині – Сумщина) – звідси образливе —єзуїт-земляк", імовірним місцем його народження міг бути Кролевець (—підлиза-прасол кролевецький"). Євген Нахлік зазначає: —його родовід, можливо, сягав Кролевецької сотні" [7, 126], Куліш не просто вказує на цю біографічну деталь, а й створює комічний образ, побудований на невідповідності сполучуваних понять: прасол (дрібний торговець) та кролевецький (від круль – король, королівський).

Що ж до другої особи – —тульського писаря", —пройдисвіта", —підбрехача" й —панка", то так Куліш описав Івана Івановича Папіна (+1883), з яким зазнайомився під час заслання в Тулі, а згодом викликав до Петербурга для роботи в своїй типографії. До цього Папін працював в канцелярії тульського

губернатора, що й послужило приводом для образливої прикладки —тульський писар". Спочатку Куліш високо оцінював душевні та професійні якості свого співробітника, але згодом, коли Іван Папін перейшов на роботу до державної друкарні, письменник сприйняв це за особисту образу і навіть звинуватив колишніх колег у переведенні замовлень з його типографії в казенну [8, 208-209]. Друкарня Куліша занепала, і 1862 року він був змушений її продати.

Ім'я наступної жертви Кулішевої хули не назване, але воно легко вгадується:

XIX

І вовк... ні, се була вовчиця,
А тільки прозвано вовчком...
І не вовчиця, а лисиця
З єхидними ницим язиком...
Тихесенько, як тінь, ступала,
Хвостом слід вовчий замітала
І кралася не до курей,
А до сердець прихильно-ширих,
До розумів святих-правдивих,
Губила між людьми людей [7, 391].

Тут прозоро натякається на Марка Вовчка (1833-1907) – Марію Маркович, з якою Куліша єднала не лише творча співпраця (він був редактором і видавцем її —Народних оповідань"), а й любовні взаємини. Болісний роман, в який переросла ділова зустріч фатальної жінки та самозакоханого чоловіка, Куліш навіть хотів перервати самогубством, про що не без позерства сповіщав Данила Каменецького. Невгавуще й невситиме Кулішеве лихослів'я щодо Марка Вовчка тривало роками: —великість любові" перетворилася на паділ ненависті, сповнений брутальних оцінок та непристойних коментарів. Цікаво, що в посмертному відгуку про Куліша, в 1903 році, Марко Вовчок дала йому найвищу оцінку: —И был это, невзирая на многие болевшие раны, человек чистый, страстный работник и из лучших сынов своего края" [Цит. по 10, 133].

У поемі обіграється псевдонім письменниці, з приводу якого Куліш у листі до Омеляна Огоновського писав: —Марка Вовчка вигадав я за созвучному слову Марковичка, та й не помиливсь, приложивши такий псевдонім: сей бо вовчок, той, що росте диким паганцем на плодючому дереві, висисав так само живі соки з людей, що держали його на світі" [Цит. по 1, 334]. У Куліша було нерушиме переконання, що він створював людей і то — з нічого". Так він міркував про Д.Каменецького та І.Папіна, Марка Вовчка, свою дружину письменницю Ганну Барвінок... Що ж до наведеного уривку, то деякі дослідники (Віктор Петров, Євген Нахлік) згоджувалися з Кулішевим —поцінуванням" Марка Вовчка й навіть добирали докази того, що письменниця була і тихою, і хитрою, і підступною, тобто ставали на бік ображеної чоловічої гідності [Див. 1, 334-335; 10, 147-153]. Інші вчені, наприклад, Олександр Дорошкевич, відчитували в цих рядках лише помсту та себелюбство Куліша [Див. 1, 334]. Сергій Єфремов з гіркотою констатував, що Куліш —повернув свою музу на знаряддя [...] сліпої ненависті

й незрозумілої злості" [3, 396]. Безумовно, це так, однак письменник, що все життя провів у чварах, був талановитий і в словесному бої – Кулішева школа злоріччя зарядила українське слово пристрасною і гостротою, вигадливою дошкульністю, додала йому солі та перцю... Що ж до морального боку писань Куліша, то осміяння —лукавого світу" обернулося передусім проти нього самого, адже викриваючи інших, він викрив самого себе.

У наступній строфі містяться вже менш виразні натяки, проте й вони дають змогу встановити, про кого йдеться:

XX

І той, що за роботу брався,
Над прислів'ями працював,
А потім із дітей знущався,
Калюжею письменство звав,
Бо —грузнуть у літературі",
Не підклоняються цензурі
І люблять правду над брехню,
Той, що не бачить і не чує,
Як бідна дівтора бідує,
Зробив із себе сам свиню [7, 392].

Таку різку оцінку Панько Куліш дає етнографу та фольклористу Номису (1823–1901) (справжнє ім'я – Матвій Терентійович Симонов), видавцеві збірки —Українські приказки, прислів'я і таке інше" (1864 р.). Що ж до знуцання над дітьми, то тут український Зоїл натякає на учителювання Номиса у Ніжині, а також на те, що він був першим директором Лубенської гімназії. Микола Зеров називає Номиса —найменш обдарованим і найменш продуктивним" з прозаїків —Основи" [2, 237]. Саме з Номисом була пов'язана перша спроба Кулішевого хутірського життя – як відомо, письменник придбав у Симонова землю на хуторі Заріг Лубенського повіту [6, 90]. Причиною пасквільного зображення Номиса в поемі —Куліш у пеклі" серед іншого могло бути і його особисте життя – зокрема, невінчаний шлюб з Надією Михайлівною Забілою, старшою сестрою дружини Куліша Олександри Білозерської. Матвій Симонов покинув Надію Михайлівну з дітьми, і Куліш, який у молодості захоплювався своякинею і в подальшому зберіг теплі стосунки з нею та співчував їй, дошкульно помстився її кривднику поетичним словом. Євген Нахлік вважає, що Матвієві Симонову в поемі —Куліш у пеклі" дісталася —за те, що позбавив рідних дочок спадщини, а також, очевидно, й за те, що не сприйняв Кулішевих пошуків —правди" [9, 219].

Криве дзеркало Кулішевого лихослів'я спотворило образи Данила Каменецького та Івана Папіна, Марка Вовчка та Номиса... Наступна викривальна строфа в цій низці є найбільш загадковою:

XXI

І —Каїн"-брат, що материзну
У вбогих сестер заживрав,
І, зневажаючи отчизну,
Із рідного гнізда їх гнав, –
Що, мов у байці обізяна,
Знай, колодде важке качала,

Сидів та нидів над письмом
І мотлоху надбав без глузду,
Тим часом жінка без загнуду
Пообкрадала свекрів дом [7, 392].

Хто ж був Каїном для Панька Куліша? Зрозуміло, що Каїном названо конкретну людину, але натяки тут найбільш затемнені. Куліш вказує, що в цієї особи були: сестри, яких він обікрав і вигнав з рідного дому; дружина, яка —хазяйнувала" в домі свекра; крім того, він писав багато, але марно. Знаючи Куліша, можемо напевно сказати, що нищівна оцінка значно перебільшена і таких страшних злочинів ця людина не чинила. Впадає в вічі, що на відміну від попередніх строф, Куліш таврує тут не стільки фахову діяльність особи, скільки її приватне життя. Отже, Куліш пише про особистого ворога. Всі ці міркування приводять до однієї людини з близького оточення письменника: Миколу Михайловича Білозерського (1833-1896) – фольклориста і етнографа, брата Олександри Білозерської-Куліш. Микола Михайлович навчався в Петербурзькому кадетському корпусі, був редактором —Черниговских губернских ведомостей", видавцем —Южнорусских летописей", автором праці —Тарас Григорьевич Шевченко по воспоминаниям разных лиц", ґрунтовного дослідження —Про кобзарів і список кобзарів". Зібрані ним приказки і прислів'я надруковані в збірці Номиса, про яку мовилося вище. Власне все це жовчний Куліш і називає —мотлохом". У середині 1850-их років Куліш близько зійшовся з Миколою Білозерським, бачив у ньому однодумця і помічника в збиранні та виданні фольклору та історичних пам'яток. Однак, через поділ спадщини після смерті Мотрони Василівни Білозерської, тещі Куліша, його стосунки з Михайлом Білозерським вкрай попсувалися [6, 88]. На початку 1870-х Куліш уживав заходів викупити у братів Білозерських Мотронівку і мав з цим проблеми. Детально історію конфлікту викладено в дослідженні Євгена Нахліка —Подружнє життя і позашлюбні романи Пантелеймона Куліша", а суть його така: після смерті Віктора Білозерського в 1872 р. Мотронівка мала бути поділеною між його 4 братами та 3 сестрами, в т.ч. й Олександрю Білозерською-Куліш. Пантелеймон Олександрович викупив хутір на ім'я дружини в братів-Білозерських і домовився з її сестрами. 1873 року родина Кулішів перебралася до Мотронівки, але на маєток претендував старший брат Олександри Микола Білозерський, в пасквільній оцінці Куліша — неуч", —дикарь", —злодей" [10, 223]. Почалася судово тяганина, і Микола Михайлович за відсутності Куліша нібито вигнав Олександру Михайлівну з хати за допомогою поліції. Однак знаємо ми про це лише з голосу Куліша, передусім його листів, і тут сильно бракує точки зору іншої сторони, не вистачає —другого" голосу: якби він зазвучав, можливо, ця історія була би не про —грабеж жены от родного брата" [10, 226], а про —грабунок" шурика зятем... Микола Білозерський поселився на хуторі під Борзною, де прожив до самої смерті, а на Кулішовому маєтку таки окошилась сварка з братом дружини: письменник мав великі майнові та судові проблеми з орендарем-поляком (—братське" нашестя змінилось —ляшеським," — писав він [10, 240]), а завершилося —хутірське" життя Куліша знищенням Мотронівки під час великої пожежі-підпалу.

Отже, Панько Куліш через побутові чвари називає Каїном рідного брата

своїєї дружини. У цьому весь Куліш: талановитий, але сповнений жовчі, тонкий майстер і в той же час затятий хулитель і огудник. Перший цикл — *Mors морснула...*" об'єднаний не лише спільним задумом, темою та будовою: в ньому подибуємо цілий бестіарій Кулішевого злослів'я. Так, своїх жертв він порівнює, а то й прямо іменує вовком (вовчицею), лисицею, свинею та —обезьяною". Останнє зіставлення стосується Миколи Михайловича Білозерського і є алюзію на однойменну байку Івана Крилова:

Мартышка вздумала трудиться:
Нашла чурбан, и ну над ним возиться!
Хлопот Мартышке полон рот:
Чурбан она то понесет,
То так, то сак его обхватит,
То поволочет, то покатит;
Рекой с бедняжки льется пот;
И наконец она, пыхтя, насили дышит:
А все ни от кого похвал себе не слышит.
И не диковинка, мой свет!

Трудишься много ты, да пользы в этом нет [5, 131].

У другому циклі —*Морснула Mors...*" також натрапляємо на образ Каїна, якому Куліш надає самобутнього авторського трактування. Перш за все, поет занижує цей негативний, але яскравий образ – у світовій літературі Каїн завжди тлумачився як індивідуаліст та надзвичайна особистість, Куліш натомість вживає форму множини й називає —каїнами" людей-нікчем, посередностей. Таке прочитання спирається на фольклорну традицію, відображену й у —химерному романі з народних уст" Олександра Ільченка —*Козацькому роду нема переводу, або ж Мамай і Чужа Молодиця*": —А поки що шаблюку свою Козак Мамай гострив щодня. Гострив щодня, бо й тупив щодня, від каїнів усяких одбиваючись" [4, 8]. Також поет переосмислює біблійний концепт —Божого тавра", називаючи його —плямою клятьби святої", тобто тлумачить Каїнів знак не як Божий оберіг, а як Господнє прокляття та викриття. У поемі —Куліш у пеклі" Каїнова відзнака стоїть на чолі, ця подробиця є апокрифічною і, вочевидь, є наслідком злиття уявлень про Каїнів та Антихристів знаки:

І каїни, що пляму носять
Клятьби святої на чолі,
У ті віки нас переносять,
Як жер брат брата на землі, —
Дрібнесенькі, низенькі душі,
В кабанячі заперті туші,
Не словом, рохканням живуть.
Вся та мізерія людська
серед його душі зникає...
Верстає він далеку путь [7, 399].

У цій строфі, так само як і в поемі —Великі проводи", образ Каїна є маркером біблійного хронотопа, насамперед часу: —каїни, [...] у ті віки нас переносять, як жер брат брата на землі". Така інтерпретація характерна для Кулішевої творчості і є цілком оригінальною навіть у межах світового

письменства.

У циклі третьому —Морснула Mors..." автор натякає на Каїна за допомогою біблійного концепту втечі від Божого лица [1 М. 4:14]:

Як ті, що ненавидять Бога,
Втікають од лица його,
Так вся гурба, на правду вбога,
Втікала від Панька мого... [7, 397]

Асоціативний ряд вибудований тут за такою логікою: Бог – Куліш, Каїн (каїни) – людська юрба. У цих рядках відбита характерна для Панька Омельковича цілковита впевненість у своїй неомильності: він привласнив собі виключне право на правду (дарма, що раз у раз змінював свої погляди) й вимагав від інших дивитися на світ його очима.

Зловісний образ Каїна не полишає навіть буколічну поезію П.Куліша. У вірші —Вітаю глуш твою, куточку мій затишний..." (1893 р.) хутірське життя порівнюється з раєм, де панує гармонія людини і природи, злагода між чоловіком і жінкою, але й не без своєї біди, не без свого Каїна:

IV

Як праотець Адам, ходжу я тут за плугом,
В поту лица свій хліб насушний їм,
І нікого мені назвати братом, другом
Або слугою нелихим своїм.
А все ж ми з Євою щасливі над звірята,
Над всі воли, осли, телята, поросята.

V

Як праотець Адам, я знаю зв'язу хатню
Із Каїном без честі й без ума,
Та молячись, дивлюсь на Єву благодатню,
І не подужає мене ворожа тьма.
Сміюсь на хуторі і з темного хижацтва,
І з велемудрого письменства-гайдамацтва [7, 236].

Вірш має автобіографічний характер, і Каїн, як нам уже добре відомо, – це все той самий непокірливий шуряк Куліша Микола Михайлович Білозерський. Вражає, що й на схилі віку, коли конфлікт між родичами було улагоджено й Мотронівка залишилася за Кулішами, письменник затаїв образу й великий гнів на шуряка й продовжував його шпелити. У вірші —Вітаю глуш твою, куточку мій затишний..." серед іділічних мотивів лунає мотив самотності: —І нікого мені назвати братом, другом / Або слугою нелихим своїм," – з гіркотою констатує поет на схилі віку. Таким побитом був прожитий не один рік, адже ще 1979 р. у листі до О.Барвінського Панько Куліш робить зізнання: —К сожалению, кругом живет народ непросвещенный. С ним терять время было бы жертвою напрасною. Мы довольствуемся роскошью растительности, зрелищем животного мира и обширным чтением, которое обильно пополняется новыми плодами человеческого ума" [10, 230]. Споглядання і читання, але не спілкування – ось трагічний епілог Кулішевої мізантропії, його двоюбою з —лукавим світом".

Бажання —увічнити" Миколу Білозерського як Каїна знову й знову спонукало П.Куліша до дошкульних випадів на адресу шуряка, зокрема у

вірші —Оженився чепурний...":

Оженився чепурний, Та взяв жінку гарну,
Як і сам був недурний, На все лихо вдану.

В неї рід правдивий був, А в його лукавий:
Все, що батько роздобув, Внївець обертали.

Та знайшовся і в її Брат прїзвищем Каїн, Що всїй
батьковїй сім'ї
Сором вічний справив [10, 224].

Євген Нахлік у книжці —Подружнє життя і позашлюбні романи Пантелеймона Куліша" робить цінне спостереження: —Що в останній строфі йдеться про незгідливого шуряка, свідчить під віршем авторська дописка олівцем: —Про Миколу Білозерського" [10, 224]. Отже, Куліш побоювався, що не всі зрозуміють його натяки і вважав за необхідне зробити однозначний коментар до пасквільного зображення жінчиного брата.

Образ Каїна у творчості Т.Шевченка та П.Куліша передається передусім через біблійні концепти зради та братовбивства, Куліш додає до цього переосмислені концепти Каїнового тавра та втечі від Божого лиця. Авторськими прочитаннями цього образу є тлумачення Каїна як символу поганої слави (Т.Шевченко) та символу людської нікчемності (П.Куліш). У Панька Куліша образ Каїна вживається на позначення біблійного часопростору, а також відіграє роль символічного тавра для пасквільного зображення Миколи Михайловича Білозерського.

1. Домонтович В. Вибрані твори. — К.: Книга, 2008; 2. Зеров М. Твори: В 2-х т. — Т.2: Історико-літературні та літературознавчі праці. — К., 1990; 3. Єфремов С. Історія українського письменства. — К.: Феміна, 1995; 4. Ільченко О. Козацькому роду нема переводу, або ж Мамай і Чужа Молодиця: Український химерний роман з народних уст. — К., 1959; 5. Крылов И.А. Избранные сочинения. Грибоедов А.С. Горький М.А. Некрасов Н.А. Стихотворения и поэмы — М., 1981; 6. Куліш П. Листи до М.Д.Білозерського. — Львів—Нью-Йорк, 1997; 7. Куліш П. Твори: В 2-х т. — Т.1: Поезія. — К., 1989; 8. Нахлік Є. Пантелеймон Куліш: особистість, письменник, мислитель. — Т.1. Життя Пантелеймона Куліша. — К., 2007; 9. Нахлік Є. Пантелеймон Куліш: особистість, письменник, мислитель. — Т.2: Світогляд і творчість Пантелеймона Куліша. — К., 2007;

10. Нахлік Є. Подружнє життя і позашлюбні романи Пантелеймона Куліша. — К., 2006.

11. Шевченко Т. Повести. — К.: Веселка, 1984. — 359 с. 12. Шевченко Т. Повне зібр. тв.: У 12-ти томах, Т.2: Поезія 1847-1861. — К., 1991.